

تصحیح «مفتاح الهدایة و مصباح العنایة»

نوشته محسن ذاکرالحسینی

شیخ امین الدین محمد بلیانی، معروف به «شیخ الاسلام»، یکی از عرفای نامدار سده هفتم و هشتم هجری است که نسب وی به ابوعلی دقاق می‌رسد و خواجوی کرمانی و حافظ شیرازی در شعر خود از او یاد کرده‌اند. امین الدین بلیانی به سال ۶۸۸ هجری، در روستای بلیان، از توابع کازرون - که در قدیم آن را شهرنورد می‌خوانده‌اند - دیده به جهان گشود و به سال ۷۴۵ هجری در همان شهر درگذشت و در خانقاه خود به خاک سپرده شد. وی خرقه خلافت از پیران سهروردیه دریافت کرده^۱ و خود صاحب طریقتی مستقل بوده است^۲ و کسانی همچون خواجوی کرمانی، زرکوب شیرازی، حافظ شیرازی و بعضی از حکام خاندان اینجو به وی ارادت داشته‌اند، اما خود به شیخ ابواسحاق کازرونی (۴۲۶-۳۵۲ هجری)، مشهور به «شیخ مرشد» ارادت معنوی داشته و شیخ و سلسله او را چندین ارج نهاده است که بسیاری وی را از مشایخ سلسله مرشدی پنداشته‌اند.^۳

۱. شمس، محمدجواد «خاندان بلیانی»، معارف، دوره چهاردهم، شماره ۲، مرداد - آبان ۱۳۷۶ (شماره پیاپی ۴۱).

۲. شیخ الحکامی، عمادالدین، مقدمه مفتاح الهدایة، ص نه.

۳. همان، ص نه - ده.

امین‌الدین شعر نیز می‌سروده و «امین» و «امینی» تخلص می‌کرده و دیوانی از خود به یادگار گذاشته که نسخه‌ای از آن در حاشیه نسخه کهنی از «کلیات سعدی» متعلق به کتابخانه ملی پاریس برجای مانده و عبادالدین شیخ‌الحکامی تصحیح و نشر آن را وعده کرده است. تألیفات دیگری نیز داشته است، از جمله؛ بدایة الذاکرین که محمدجواد شمس چهار نسخه خطی آن را معرفی کرده است. کهن‌ترین آنها مورخ ۲۲ محرم ۷۷۰ و متعلق به کتابخانه شخصی سیدمهدی لاجوردی قمی است.^۴ دیگر تربیت‌نامه‌های شیخ امین‌الدین که محمود بن عثمان از آنها یاد کرده است. شیخ‌الحکامی اثر دیگری را نیز با نام جامع‌الدعوات لاهل‌الخلوات به امین‌الدین بلیانی نسبت داده است.^۵ در متن مفتاح‌الهدایة آمده است:

«در آخر عمر به سبب درد پای بعد از اوراد نماز بامداد به دعوات خواندن مشغول شدم، چنان‌که دو پاره کتاب دعوات - که به یک روز تمام کسی آن را نتوانستی خواندن - از وقت اسفار تا آفتاب تمام برآمدی، آن را بخواندی. و بعد از وفات شیخ - قدس‌الله روحه - آن دو پاره کتاب دعوات - که شیخ به یک ساعت تمام بخواندی - به یک کتاب از ده باب نبشته شد؛ یک باب در اوراد همه‌روزه، و هفت باب در اوراد هفته، و یک باب در [د]عوات از هرگونه. و نام آن کتاب جامع‌الدعوات لاهل‌الخلوات نهاده شد».^۶

از این عبارت بیشتر چنین برمی‌آید که کتاب دعوات از آن کسی غیر از امین‌الدین بوده است و آن دو پاره از کتاب دعوات را، که شیخ می‌خوانده، به ظن قوی محمود بن عثمان تنظیم و تبویب کرده و جامع‌الدعوات لاهل‌الخلوات نام نهاده است. بنابراین، انتساب کتاب دعوات یا جامع‌الدعوات به امین‌الدین وجهی ندارد. در این عبارت نکته دیگری هم هست. مجموع بابهایی که محمود بن عثمان شمرده، از ده باب که نخست ذکر کرده، کمتر است.

محمود بن عثمان، که از مریدان امین‌الدین بلیانی بوده و زندگی او بر ما پوشیده است، در سال ۷۴۷ هجری کتاب جواهر‌الامینیه را در سیرت شیخ امین‌الدین تصنیف کرده، و سپس در همان

۴. شمس، همان، ص ۹۲.

۵. نک: شیخ‌الحکامی، همان، ص بیست و یک.

۶. محمود بن عثمان، مفتاح‌الهدایة و مصباح‌العناية، برگ ۲۳۵-۲۳۴، تصویر نسخه خطی.

سال^۷ یا اندکی پس از آن،^۸ منتخبی از آن با نام مفتاح الهدایة و مصباح العنایة فراهم آورده است. وی پیش از آن نیز به سال ۷۲۸ هجری فردوس المرشدیة فی اسرار الصمدیة را در سیرت شیخ ابواسحاق کازرونی نوشته و منتخبی از آن با نام انوار المرشدیة فی اسرار الصمدیة فراهم آورده بود. منوچهر مظفریان براساس فهرست نسخه‌های خطی فارسی احمد متزوی، نسخه خطی جواهر الامینیة را در انجمن ترقی اردو (پاکستان) جستجو کرده است.^۹ نسخه‌ای که وی نشان آن را بازگفته در فهرست متزوی به صورت «جواهر الامین» از امین‌الدین علی معرفی شده،^{۱۰} و به لحاظ اختلاف نام کتاب و نام مؤلف ظاهراً با جواهر الامینیة (سیرت نامه امین‌الدین بلیانی)، تألیف محمود بن عثمان، ارتباطی ندارد. نسخه‌ای از این کتاب در کازرون چندی نزد مرحوم محمدحسن ادیبی امانت بوده که در حدود ۴۰۰ برگ داشته است. اکنون عمادالدین شیخ الحکامی تصویر بخش عمده‌ای از این نسخه را در اختیار دارد که امید است به تصحیح و نشر آن توفیق یابد.

اما از مفتاح الهدایة و مصباح العنایة یگانه نسخه‌ای که تاکنون شناسایی شده نسخه‌ای است بدون تاریخ که، با شماره ۱۶۴۰، در کتابخانه اسعدافندی (ترکیه) نگهداری می‌شود، و فیلم آن با شماره ۵۲۷ و عکس آن با شماره‌های ۹۹۶ تا ۹۹۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. مفتاح الهدایة و مصباح العنایة تاکنون دو بار از روی همین نسخه منحصر به فرد به چاپ رسیده است: بار اول به کوشش عمادالدین شیخ الحکامی (انتشارات روزنه، تهران، ۱۳۷۶ ش، پنجاه و شش + ۲۲۸ + ۱۳۲ صفحه) و بار دوم به کوشش منوچهر مظفریان (فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ۱۳۸۰ ش، سی و هشت + ۲۳۴ + ۱۶ صفحه). در فرصتی به توجّح در کتاب و مطالعه بندهایی از آن پرداختم، و از مقایسه دو نسخه چاپی مفتاح الهدایة با تصویر نسخه خطی کتاب،^{۱۱} به وجود اختلافات بسیاری میان دو تصحیح پی بردم. منشأ این اختلافات گاه بدخوانی و کم‌دقتی یکی از مصححان یا هر دو، و گاه خطای کاتب و نادرستی ضبط نسخه بوده است. برخی

۷. همان، به کوشش شیخ الحکامی، ص ۱۷۷.

۸. شیخ الحکامی، همان، ص پنجاه و سه.

۹. مظفریان، منوچهر، مقدمه مفتاح الهدایة، ص ۱۰.

۱۰. متزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۱/۲، ص ۱۱۱۸.

۱۱. از آقای شیخ الحکامی سپاسگزارم که تصویر نسخه را برای بررسی و مقایسه با گشاده‌روی در اختیارم گذاشتند.

از این موارد را ذیلاً متذکر می‌شوم.^{۱۲}

۱. خطبه کتاب چنین است: «الحمد لله الذي اختار شيخ الاسلام امين الملة و امام الحق والدين محمد من بين الخلائق^{۱۴} و جعله من احبائه و اوليائه المقربين و خصه بمقامات ارباب الخلائق والدقائق واليقين، و هدانا بارشاده و وقفنا^{۱۵} بتربيته الى سبل النجاة و طرُق الفلاح و حبل المتين. والصلوة والسلام الايمان على خاتم النبيين قائد الغر المحجلين محمد المصطفى المبعوث الى كافة^{۱۶} الخلق اجمعين و على آله الطيبين^{۱۷} و اصحابه المنتجبين و سلم عليهم تسليماً دائماً كثيراً جيماً» (خ، برگ ۳).

(الف) این خطبه تا عبارت «و على آله الطيبين» پیش از شروع اصل نسخه، با خط همان کاتب تکرار شده است و هیچ یک از دو مصحح به وجود آن اشاره و به ضبطهای آن توجه نکرده‌اند. مثلاً در این خطبه مکرر کلمه «امام» نیامده و پس از «بين الخلائق» کلمه «والدقائق» افزوده شده است. (ب) در «ش» آمده است: «شيخ الاسلام، امين الملة و امام الحق والدين، محمد [ص]». در این عبارت بی هیچ تردید «محمد» نام امين الدين و بدل از آن است. بنابراین، افزودن نشانه دعا (ص) پس از آن هیچ وجهی ندارد. محض تأکید می‌افزایم که محمود بن عثمان فردوس المرشدیه و نیز انوار المرشدیه را هم با عبارت مشابه «الحمد لله الذي اختار الشيخ المرشد اباسحاق ابراهيم بن شهریار الكازروني من بين الخلائق»^{۱۸} آغاز کرده است.

(ج) در «خ» و خطبه مکرر به وضوح «الايمان» آمده و در «ش» به صورت «الايمان» تغییر یافته است.

۱۲. در ادامه مطلب از نشانه‌های اختصاری «خ» به جای «تصویر نسخه خطی مفتاح الهدایة»، «ش» به جای «متن مصحح شیخ‌الحکامی»، و «م» به جای «متن مصحح مظفریان» استفاده می‌شود.
۱۳. خ: الحد.

۱۴. خ: الخلائق. در نسخه خطی حرف یاء این کلمه و نظایر آن معمولاً با هزه فوقانی و دو نقطه تحتانی به صورت «یّه» کتابت شده است.

۱۵. خ: وقفنا. شاید همین درست باشد.

۱۶. خ: كافة.

۱۷. خ: الطيبين.

۱۸. محمود بن عثمان، فردوس المرشدیه فی اسرار الصمدیه، ص ۳؛ هو، انوار المرشدیه فی اسرار الصمدیه، ص ۴۶۹.

- د) عبارات «امام الحق والدین محمد»، «بتربیتته» و «حَبْلِ المَتین» در «م» به صورت نادرست «امام الحق والدین محمد»، «بتربیة» و «حَبْلِ المَتین» آمده است.
- ه) کلمه «كَافَّةً» در «خ» به صورت «كَافِه» و در «م» به صورت «كَافِه» آمده، و در «ش» به صورت صحیح «كَافَّةً» اصلاح شده است.
- و) کلمه «جمیماً» در هر دو چاپ به صورت «جمیعاً» تحریف شده که با ضبط نسخه خطی مغایرت دارد. «جمیم» به معنی فراوان و بی پایان آمده است.
۲. در «خ» آمده است: «وَبَعْدَهُ فَهَذِهِ سِیرَةٌ...». این عبارت در «ش» (ص ۱) به صورت «و بعدُ فهذه سیرة...»، و در «م» (ص ۴۱) به صورت «بعده فهذا سیرة...» تغییر یافته و هیچ یک از دو مصحح ضبط اصلی نسخه را نشان نداده‌اند. این شیوه در بسیاری از مواضع دیگر متن تکرار شده است.
۳. در «خ» آمده است: «وارث علوم انبیاء و المرسلین». در «ش» (ص ۱) به صورت «وارث علوم انبیاء المرسلین» تغییر یافته است.
۴. در «ش» (ص ۱) آمده است: «قَدَّسَ اللهُ رُوحَهُمْ و والی حوضِ الْکَوْتَرِ فِتْوَحُهُمْ»، که موافق نسخه خطی است. در «م» (ص ۴۱) آمده است: «قَدَّسَ اللهُ رُوحَهُمْ و الی حوضِ الْکَوْتَرِ فِتْوَحُهُمْ». در آغاز باب اوّل نیز همین اختلاف تکرار شده است.
۵. در «خ» و «ش» (ص ۱) آمده است: «اللَّهُمَّ بکِ نَسْتَفْتِحُ و بکِ نَسْتَجِیجُ». عبارت «و بکِ نستجیح» از «م» (ص ۴۱) افتاده است.
۶. هر دو مصحح فهرست آغاز کتاب را براساس عناوین بابها (در داخل متن) اصلاح کرده و تغییراتی داده‌اند. شیخ حکمایبی اعمال این تغییرات را - بدون ذکر جزئیات - در تعلیقات تذکر داده و مظفریان اصلاً به آن اشاره‌ای نکرده، و البته هر دو با اصول تصحیح متن مغایر است.
۷. در «خ» و «ش» (ص ۲) آمده است: «عند ذکر الصّالحین تُنَزَّلُ الرَّحْمَةُ». در «م» (ص ۴۲) به صورت «... تُنَزَّلُ الرَّحْمَةُ» تغییر یافته است.
۸. عبارت «قَدَّسَ اللهُ سِرَّهُ» (خ؛ ش، ص ۵)، در «م» (ص ۴۵) به صورت نادرست «قَدَّسَ اللهُ معزّه» آمده است.
۹. عبارت «مَدَّ اللهُ ظِلَالَهُ عَلٰی جَمِیعِ الْمُحِبِّیْنَ الْمُعْتَقِدِیْنَ» (خ؛ ش، ص ۵)، در «م» (ص ۴۵) به

صورت نادرست «... علیٰ جمیع المحبّین المنتقدین» آمده است.

۱۰. در «خ» و «م» (ص ۴۶) آمده است: «پسر خواجه امام‌الدّین مسعود بلیانی بود». کلمه «بود» از «ش» (ص ۵) افتاده است.

۱۱. عبارت «شاد آمدی ای شیخ شهر و رستاق» (ش، ص ۷؛ م، ص ۵۰) منظوم است و در هر دو چاپ به گونه نثر آمده است.

۱۲. «مرا از دنیایی آن مقدار نبود که اگر شبی محتلم شدی، به مزد گرما به دادمی». این جمله در «خ»، «ش» (ص ۸) و «م» (ص ۵۰) به همین صورت آمده است، اما ظاهراً «محتلم شدی» به لحاظ سیاق عبارت باید به صورت «محتلم شدمی» اصلاح شود.

۱۳. در «خ» و «ش» (ص ۱۱) آمده است: «نمازی که در آن ساعت وِرداشتی». کلمه «ورد» در «م» (ص ۵۴) به پانوشت منتقل شده و در متن «ورود» آمده که درست نیست.

۱۴. در «خ» و «ش» (ص ۱۹) آمده است: «مادر اسماعیل موی آن کبش برگرفت و بریست و از برای خود به چادری ساخت». کلمه «بریست» در «م» (ص ۶۳) به اشتباه به صورت «بربست» آمده است.

۱۵. نام «ابوعمر و اصطخری» که در منابعی چون شدالازار، هزار مزار، شیرازنامه و نفحات الانس چندین بار به همین صورت آمده، در «خ» و «م» (ص ۶۴) دوبار به صورت «ابوعمر»، و در «ش» (ص ۲۰) بار اول به صورت «ابوعمر» و بار دوم «ابوعمر» آمده است.

۱۶. «مَرَضَاتِ اللَّهِ» که در «خ» و «ش» (ص ۲۲) آمده، در «م» (ص ۶۷) به «مَرَضَاتِ ...» بدل شده است.

۱۷. «محبب‌الدّین» که در «خ» آمده، در «ش» (ص ۲۷) به صورت «محبّ‌الدّین» و در «م» (ص ۷۱) به صورت «محبیب‌الدّین» اصلاح شده است. از آنجا که این نام در دو موضع دیگر به صورت «محبّ‌الدّین» آمده، ضبط «ش» صحیح است.

۱۸. در «خ» آمده است: «ای بسا سینهٔ آبان که ... خراب گردانند». در «ش» (ص ۳۳) کلمه «آبان» به صورت «آباد» و در «م» (ص ۷۷) به صورت «آبا» اصلاح شده است. ضبط «ش» موافق معنی و موجه است، اما به نظر من اصلاح کلمه به صورت «آبادان» ترجیح دارد.

۱۹. در «خ» و «م» (ص ۸۷) آمده است: «او را به آخرت می‌باید رفت». «را» که از نحو قدیم

عبارت نشان دارد، در «ش» (ص ۴۲) حذف شده، که تصرّف نارواست.

۲۰. در «خ» و «م» (ص ۹۴) آمده است: «زنی صاحب جمالی دیدم». آوردن دو یاء نکره در پی موصوف و صفت در گذشته رایج بوده است و حذف یاء دوم در «ش» (ص ۴۸) موجّه نیست.

۲۱. در «خ» آمده است: «ای منصور چه خواهی کردن؟! حاضر باش». کلمه «حاضر» در «ش» (ص ۴۹) و «م» (ص ۹۵) به «حاضر» تبدیل شده است. «حَظَرٌ» به معنی «بازداشتن نفس» و «حاضر» اسم فاعل آن است و در این موضع که مقام تحذیر است، همین معنی مناسبت دارد. این کلمه با همین املا یک جای دیگر هم در «خ» آمده است: «خاطر خوش دار... که ما حاضر توایم» و در «ش» (ص ۵۱) و «م» (ص ۹۸) به «حاضر» تبدیل شده. در اینجا نیز «حاضر» به معنی «بازدارنده» و مناسب مقام است و با کلمه «خاطر» جناس خط دارد.

۲۲. در «خ» آمده است: «تا مرا سبکبایی از آن قرض حاصل آید». کلمه «سبکبایی» در «ش» (ص ۵۳) به صورت «سبکبار[ی]» و در «م» (ص ۹۹) به صورت «سبکباری ای» آمده است. این کلمه ممکن است «سبکبایی» به معنی مطلق «گریز و رهایی» باشد که پس از آن یاء نکره آمده است.

۲۳. نام «فخرالدین همدانی» (خ؛ ش، ص ۵۶) در «م» (ص ۱۰۳) به صورت «فخرالدین صمدانی» آمده است.

۲۴. در «خ» و «ش» (ص ۸۶) آمده است:

«گر تو گویی نیست پیری آشکار تو طلب کن در هزار اندر هزار»

این بیت در «م» (ص ۱۳۳) به صورت نادرست زیر قرائت شده است:

«بهر تو گر نیست پیری آشکار تو طلب کن در مزار اندر مزار»

۲۵. در «خ» قطعه‌ای از انوری مغلوپ ضبط شده است. در «م» (ص ۱۳۵-۱۳۴) از ضبط مغلوپ متابعت و در «ش» (ص ۸۸) از روی دیوان انوری تصحیح شده است.

۲۶. در «خ» و «ش» (ص ۱۱۸) آمده است:

«فصبرٌ جميلٌ بالَّذي جئتموا به وحسبي^{۱۹} الهی فی المهماتِ کافياً»

این بیت در «م» (ص ۱۶۴) به صورت نادرست «... و حبیبی الی فی...» ضبط شده است.
۲۷. در «خ» و «ش» (ص ۱۲۳) بیتی از خاقانی چنین آمده است:

«بمده الله که خاقانی پس از سی سال شد معلوم
که سلطانی است درویشی و درویشی است سلطانی»

مصراع نخست در «م» (ص ۱۶۹) بدین گونه تغییر یافته: «پس از سی سال روشن گشت بر خاقانی
این معنی» و در پانویست افزوده شده است: «در متن «لحمدالله که خاقانی پس از سی سال معلوم»
بود که طبق دیوان خاقانی تصحیح دکتر ضیاءالدین سجّادی، چاپ سوم، ۱۳۶۸ اصلاح شد».
پیداست که تصرف بی دلیل در متنی کاملاً درست «اصلاح» نام نمی گیرد.
۲۸. در «خ» آمده است:

«شکر چیست از کل پنداشتن جزو را نادیده کل پنداشتن»

مصراع نخست در «م» (ص ۱۶۶) به صورت «شکر چیست... از کل پنداشتن» آمده و در
«ش» (ص ۱۱۹) به صورت «شکر چیست از [خار] گل پنداشتن» اصلاح شده و به لحاظ رعایت
وزن ضبط اصح آن چنین است: «شکر از خار گل پنداشتن».
۲۹. در «خ»، «م» (ص ۱۸۰) و «ش» (ص ۱۳۴) بیتی چنین آمده است:

«امروز که دستگاهی داری و توان بیخی که بر سعادت آرد بنشان»

کلمه «دستگاهی» به لحاظ رعایت وزن باید به صورت «دستگاه» تصحیح شود.
۳۰. در «م» (ص ۱۸۸) آمده است:

فنادر عمرک قبل الفوت و اغتم حیواتک قبل الموت
واعلم ان الموت اقرب غائب فتزود للرحیل و تاهب للقاء
ملک الموت فعن قلیل

این عبارت منثور است و به گونه نظم آوردن خطاست.

۳۱. در «خ» آمده است:

«غنیمت دان گل و باد بهاری فما بعد العشيّة من عرّاری»

کلمه آخر باید به صورت «عرار» باشد که در پایان مصراع «عراری» تلفظ می‌شود. «عرار» به معنی «نرگس صحرائی» است و مصراع دوم از امثال سائره عرب و پاره‌ای است از بیت متبّی:

نَمْتَعُ مِنْ شَمِيمِ عَرَارٍ نَجْدٍ فما بعد العشيّة من عَرَارٍ^{۲۰}

که در بعضی منابع به صمّه بن عبدالله قشیری منسوب شده است.^{۲۱} کلمه «عرار» در «ش» (ص ۱۴۸) به صورت «قرار» و در «م» (ص ۱۹۳) به صورت «عوار» قرائت شده است. مصراع اوّل در متن مفتاح الهدایة ترجمه گونه‌ای از اصل عربی و مصراع دوم تضمین آن است. ۳۲. در «خ» و «ش» (ص ۱۵۱) آمده است:

«یا مونس الضّعفاء فی خلواتهم انت الحبيب و ما سواک محال»

در «م» (ص ۱۹۶) کلمه «محال» افتاده است.

۳۳. در «خ» و «ش» (ص ۱۵۳) آمده است: «ای یوسف جان باز آی، زان چاه تن تاریک».

در «م» (ص ۱۹۸) کلمه «تن» به «بن» تبدیل شده است.

۳۴. بیّتی از امین الدّین بلیانی در «ش» (ص ۱۵۳) به صورت:

«هرچند نفس بشکست آزرده نگشت آن مرغ

آشانه خود بشناخت مونس به دیار آمد»

و در «م» (ص ۱۹۸) به صورت:

«هرچند نفس بشکست آزرده نگشت آن مرغ

آشانه خود بشناخت مونس بر یار آمد»

۲۰. رازی، محمد بن ابی بکر عبدالقادر، امثال و حکم، به کوشش فیروز حریری، تهران ۱۳۷۱ ش، ص ۱۷۱.

۲۱. همان جا، پانویس مصحح.

آمده است. در «خ» کلمه «قصص» دیده می‌شود که املائی از «قفص» بوده و مؤید ضبط «ش» است و مصراع دوم محتمل القرائین است.

۳۵. در «خ» و «م» (ص ۱۹۸) آمده است: «سلطانِ ازل دیر است کاین صید همی خواهد»، و در «ش» (ص ۱۵۳) به صورت «سلطانِ ازل دیری است کاین صید همی خواند» قرائت شده است. ۳۶. در «ش» (ص ۱۵۴) و «م» (ص ۱۹۹) بیتی چنین آمده است.

«دیر تا در چاهِ ظلمت مانده‌ایم زین نشیبِ تیز بالا می‌رویم»

و در پانوشت «ش» این توضیح دیده می‌شود: «دیوان شیخ: تیره». در «خ» نیز «نشیب تیره» ضبط شده است و هر دو مصحح به اشتباه «نشیب تین» خوانده‌اند.

۳۷. در «خ» و «م» (ص ۲۶۱) آمده است: «از وقت اسفار تا آفتاب تمام برآمدی». در «ش» (ص ۲۱۵) «اسفار» به «أسحار» بدل شده است.

هر دو مصحح در ضبط اختلافات متن چایی با اصل نسخه، بر بعضی اقتضار کرده‌اند. بعضی را این آورده، و بعضی را آن، و بعضی را هر دو، و بعضی را هیچ‌یک نیاورده‌اند. هر دو گاه شکل و اعراب نادرست نسخه را به متن برده‌اند و گاه به اصلاح آن کوشیده‌اند. گاه از این اصلاح یاد کرده‌اند و گاه نکرده‌اند و حتی گاه در ضبط صحیح نسخه تصرّف روا داشته‌اند. شگفتا دو تصحیح نسبتاً همزمان، از یک متن واحد، از روی یک نسخه منحصر، با این همه تفاوت!

عمادالدین شیخ الحکمایی بر مفتاح الهدایة مقدمه‌ای نسبتاً مفصل نوشته است و در آن از زندگی، چهره و پوشش، طریقت، آثار ادبی - عرفانی، و مریدان و ارادتمندان شیخ امین‌الدین، و رابطه او با سلسله مرشدیه، شطح، سماع، حکام زمانه، مسائل اجتماعی و مسئله وقف سخن گفته، و به معرفی خاندان بلیانی و مقابر ایشان پرداخته، و پس از معرفی محمود بن عثمان و آثار او، واژه‌ها و ترکیبات کم‌استعمال و ویژگیهای نوشتاری نسخه را مورد توجه قرار داده و نحوه ویرایش متن را بازگفته است. وی پس از متن، تعلیقات ارزشمندی در توضیح لغات، اصطلاحات، آیات، احادیث، اقوال مشایخ و رجال متن آورده، و فهرستهای سودمندی (شامل: فهرست آیات، احادیث، سخنان پیامبران و ائمه و مشایخ، سخنان عربی امین‌الدین، جملات عربی، دعاها و جملات دعایی، ابیات فارسی، مصرعها و جملات موزون، امثال عربی، ابیات عربی، واژه‌ها و ترکیبها و

اضافه‌ها، اشخاص، نسبتها، کتابها و نامه‌ها) بر کتاب ترتیب داده، و منابع و مأخذ خود را معرفی کرده است، و در پایان تصاویری را از نسخه خطی و مزار امین‌الدین بلیانی و چندتن دیگر از این خاندان آورده است.

منوچهر مظفریان، در مقدمه‌ای که بر مفتاح الهدایة نوشته است، کتاب و مؤلف آن را معرفی کرده، و به مباحثی چون واژه‌ها و ترکیبهای تازه، ویژگیهای دستوری، شعرهای کتاب و شیوه نشانه‌گذاری نسخه خطی (بدون شرح نشانه‌ها) توجه کرده، و مقدمه خود را با شرح احوال امین‌الدین به پایان رسانده است. وی در تعلیقات پایان کتاب اعلام مذکور در متن مفتاح الهدایة را به اختصار معرفی کرده، و برای هر مورد منابعی نشان داده که بسیار سودمند است. در تحقیق وی چند نکته قابل ذکر است.

۱. مصحح در ضمن ویژگیهای دستوری کتاب کلمه «وصایات» را صیغه جمع برخلاف قیاس خوانده است (ص ۱۹)، حال آنکه «وصایات» جمع مؤنث سالم «وصایة» است و قیاسی است.
۲. بای حرف جرّ عربی (بِ) در چند موضع به صورت «به» از کلمه مابعد جدا شده است.
۳. در چندین موضع بر روی همزه قطع علامت «ص» گذاشته شده که نشانه وصل است.
۴. یاءهای زاید در کلماتی مانند «آخر» (به جای «آخر») و «حاضر» (به جای «حاضر»)، که ظاهراً از تأثیر لهجه ترکی کاتب نشان دارد، به متن راه یافته است.
۵. بسیاری از اختلافات مربوط به ویژگیهای رسم الخط نسخه به عنوان نسخه بدل در پانویست قید شده است که جای مناسب توضیح آنها در مقدمه است.
۶. بسیاری از نسخه‌بدها تکرار ضبط متن است که از آنها هیچ سودی حاصل نیست، و بسیاری دیگر با نسخه خطی تطبیق ندارد که آن نیز نقض غرض به شمار می‌آید.
۷. مصحح این متن را از روی فتوکپی تصویری تصحیح کرده است که شیخ الحکامی از عکس نسخه خطی برای خود فراهم آورده و در آن اصلاحات و تصرّفات تذکراً انجام داده است و چه بسا که آنها را در متن تصحیح شده خود اعمال نکرده است. استفاده از چنین تصویری بعضاً مصحح را گمراه کرده و اصلاحات و تصرّفات صاحب تصویر را ضبط نسخه پنداشته و به متن راه داده است؛ مثلاً:
الف) در نسخه آمده است: «سبکبائی». شیخ الحکامی در تصویر نسخه بر روی کلمه افزوده

است: «لی»، اما در متن چاپی «سبکباری» آورده است. مظفریان در متن چاپی «سبکباری ای» آورده و در پاورقی توضیح داده است: «در متن: سبکباری» (نگاه کنید به: انتقاد شماره ۲۲).

ب) در نسخه آمده است: «نیرودشت» (برگ ۵۴). شیخ‌الحکمایی در تصویر نسخه بر روی کلمه «ا» افزوده است، اما در متن آن را به صورت «مروودشت» اصلاح کرده است (ص ۵۴). مظفریان در متن چاپی «مروودشت» آورده و در پاورقی توضیح داده است: «در متن: نیروودشت». ج) سطر آخر ورق ۲۴۵ نسخه، در تصویری که شیخ‌الحکمایی داشته، چاپ نشده اما وی از روی عکس دانشگاه آن نقصان را در متن چاپی رفع کرده است (ص ۲۲۳). مظفریان عبارت را ناتمام رها کرده و در پانویس آورده است: «سطر پایانی قسمت دوم، ص ۲۴۵ در نسخه عکسی کتابخانه دانشگاه تهران نیفتاده است».

البته چنین به نظر می‌رسد که برخی از نقایص و معایب این چاپ - به‌ویژه موارد دوم، سوم و ششم این انتقاد (صفحه قبل) - از سوی ویراستاران و نسخه‌پردازان بر متن تحمیل شده باشد، اما به هر حال چاپ پیشین کتاب، گذشته از فضل تقدّم، به لحاظ دارا بودن روش علمی‌تر، مقدمه کامل‌تر، دقت بیشتر در تصحیح متن، تعیین شماره برگهای نسخه خطی، شماره‌گذاری سطرها،^{۲۲} تعلیقات بکر و سودمند، فهرس مفید و متعدد، ذکر منابع تحقیق و تعدّد آنها (۹۷ منبع فارسی و عربی، ۲ منبع لاتینی، ۱۵ نسخه خطی و ۷ مقاله)، و ارائه نمونه تصویر نسخه خطی، بر چاپ اخیر بسی رجحان دارد.

با توجه به راه یافتن پاره‌ای بدخوانیها و کم‌دقتی در ضبط متن و شکل و اعراب عبارات عربی، در هر دو تصحیح - که نمونه‌هایی از آن باز نموده شد -^{۲۳} انتظار می‌رود که یکی از دو مصحح گرامی به تجدید نظر کلی در متن مفتاح‌الهدایة و مصباح‌العناية بپردازد و در این بازنگری مقابله آن را با نسخه جواهرالامینیه مد نظر قرار دهد.

۲۲. متأسفانه سطرهای سفید آغاز فصول و میان سطرها نیز احتساب و شماره‌گذاری شده است.

۲۳. آقای محمدجواد شمس نیز، در یادداشتی برای نگارنده، وجود بیش از ۶۰ مورد کم‌دقتی را در چاپ متن تذکر داده‌اند که غالباً بجاست، اما به منظور پرهیز از اطاله کلام، از ذکر آنها و نیز از ذکر نیمی از یادداشت‌های خود چشم پوشیدم.